

УДК 008:793.38

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/44-1-11>

Оксана ЗАХАРОВА,

orcid.org/0000-0002-2143-7020

доктор історичних наук, професор

*Національної академії керівних кадрів культури та мистецтв
(Прилуки, Чернігівська область, Україна) irinamak67@ukr.net*

МИСТЕЦТВО В ДИПЛОМАТІЇ XIX СТОЛІТТЯ. ІМПЕРАТОРИ – ДИПЛОМАТИ

Мистецтво є важливим комунікативним фактором дипломатичного церемоніалу. Низка військових кампаній на початку XIX століття завершилася підписанням 30 травня 1814 року Паризького трактату, який повернув Російську імперію до кордонів 1792 року.

Союзники вирішили найближчим часом зібратись у Відні й постаратися там вирішити всі проблеми, а до цього монархії Європи вирушили до Лондона, де свята доходили до краю пишноти і пишності. До столиці Англії приїхали імператор Олександр, король Пруссії, канцлер Гарденберг, фельдмаршал Блюхер.

Австрійський міністр закордонних справ Меттерніх пропагував на конгресі пишність, яка, на його думку, свідчила про фінансову стабільність в Австрії. Крім того, розвага іноземних гостей – один зі способів тримати їх під контролем.

Як відомо, відносини між Російською і Британською імперіями XIX столітті були складними і досить суперечливими, однак дипломатичний Петербург шукав шляхи їх покращення, зокрема використовуючи з цією метою державні церемоніали.

У 1839 році у зв'язку з 20-річчям королеви Вікторії Лондон відвідав цесаревич Олександр, який дуже сподобався королеві. На балу вона танцювала перший і останній танці з великим князем. Дружині прем'єр-міністра Вікторія зізналася, що цесаревич їй надзвичайно сподобався, що «вони стали друзями» і що «справи йдуть добре».

Зустрічі з іноземними монархами були важливою складовою зовнішньополітичної діяльності Миколи II.

Щодо візиту представників королівських династій Європи, то вони прибували в Російську імперію на державні та військові церемоніали, а також на особисте запрошення членів імператорської родини. В останньому випадку на їхню честь влаштовувалися військові паради, давалися бали і прийоми.

Російська протокольна практика в цьому аспекті мало відрізнялася від європейської, так, у 1889 році в період перебування Олександра II в Берліні російського Імператора зустрічали всі війська берлінського гарнізону, які потім пройшли церемоніальним маршем повз російське посольство. Російський та німецький імператори спостерігали за ходою, стоячи на вулиці.

У жовтні 1917 року в результаті державного перевороту був перерваний природний хід розвитку російської державної церемоніальної культури. Церемоніали влади вступили в боротьбу за владу.

Ключові слова: дипломатичний протокол, мистецтво, зовнішня політика, влада, закордонні візити.

Oksana ZAKHAROVA,

orcid.org/0000-0002-2143-7020

Doctor of Historical Sciences, Professor

*National Academy of Management of Culture and Arts
(Priluki, Chernihiv region, Ukraine) irinamak67@ukr.net*

ART IN THE DIPLOMACY OF THE XIX CENTURY. EMPERORS – DIPLOMATS

Art is an important communicative factor of diplomatic ceremony. A series of military campaigns at the beginning of XIX century, who returned to the country to borders of 1792, ended with the sign of the Paris Treaty on May 30, 1814.

In the nearest future, the Allies decided to gather in Vienna and try to solve all problems there, and before that the monarchies of Europe went to London, where the holidays reached the limit of solemnity and splendor. Emperor Alexander, King of Prussia, Chancellor Gardenberg, and Field Marshal Blucher arrived to the capital of England.

Austrian Foreign Minister Metternich promoted at the congress a splendor, which, in his opinion, testified to financial stability in Austria. In addition, entertaining foreign guests is one way to keep them under control.

As far as we known, relations between Ukraine, the Russian and British Empires of the nineteenth century were complex and quite contradictory, and diplomatic St. Petersburg sought ways to improve them by using state ceremonies for this purpose.

In 1839, in connection with the 20th anniversary of Queen Victoria, London visited Tsarevich Alexander, who very much liked the Queen. At the ball she gave the first and last dance to the Grand Duke. The Prime Minister's wife, Victoria, admitted that "she liked Tsarevich very much," that "they became friends," and that "things are going well."

Meetings with foreign monarchs were an important component of Nicholas II's foreign policy.

As for the visit of representatives the royal houses of Europe, they were in the Russian Empire at state and military ceremonies and at the personal invitation of members of the imperial family. In the last case, military parades were held in their honor, balls and receptions were given.

In this way Russian protocol practice was little differed from European, so in 1889 during the stay of Alexander II in Berlin, the Russian Emperor was greeted by all troops of the Berlin garrison, who then marched through the Russian embassy. Russian and German emperors watched the march in the street.

In October 1917, as a result of a coup d'état, the natural course of development of Russian state ceremonial culture was interrupted. Ceremonies of power entered the struggle for power.

Key words: *diplomatic protocol, art, foreign policy, government, foreign visits.*

Постановка проблеми. Предмет дослідження полягає у вивченні місця і ролі різних напрямків мистецтва в дипломатичному протоколі, який, своєю чергою, є інструментом побудови системи міжнародних відносин. Окремі аспекти цієї проблеми містяться в працях В. І. Попова (Попов, 1993: 93), Ю. В. Кудріної (Кудріна, 2001: 44), О. Ю. Захарової (Захарова, 2018: 496).

Мета дослідження – довести, що мистецтво є важливим комунікативним фактором дипломатичного церемоніалу.

Виклад основного матеріалу. Низка військових кампаній початку XIX століття завершилася підписанням 30 травня 1814 року Паризького трактату, який повернув Російську імперію до кордонів 1792 року.

Союзники вирішили найближчим часом зібратись у Відні й постаратися там вирішити всі проблеми, а до цього монархії Європи вирушили до Лондона, де свята доходили до краю пишноти і пишності. До столиці Англії приїхали імператор Олександр, король Пруссії, канцлер Гарденберг, фельдмаршал Блюхер.

Зустріч у Лондоні була своєрідною пробою сил. Головний дипломатичний бій Європи почнеться у вересні 1814 року у Відні, куди російський Імператор урочисто виїхав 13 вересня з пруським королем.

15 вересня до Відня прибула імператриця Єлизавета Олексіївна, там само перебували й сестри імператора – великі княгині Марія й Катерина Павлівни.

Австрійський міністр закордонних справ Меттерніх пропагував на конгресі пишність, яка, на його думку, свідчила про фінансову стабільність Австрії. Крім того, розвага іноземних гостей – один зі способів тримати їх під контролем.

На тлі привабливих танцювальних мелодій, коли, здавалося, вся Європа закружляла у вихорі вальсу і сп'яніла від насолоди мирним життям, сталося те, чого ніхто не очікував – Наполеон повернувся до Франції. 27 березня Вільгельміна Саган, одна з «королев» конгресу, давала бал на честь Веллінгтона, який наступного дня відбував у Нідерланди – до армії.

Олександр I підійшов до герцога і виголосив знамениту фразу: «Отже, Вам знову належить врятувати світ».

У 1815 році почнеться новий період європейської історії.

Як відомо, відносини між Російською і Британською імперіями XIX століття були складними і досить суперечливими, однак дипломатичний Петербург шукав шляхи їх покращення, зокрема використовуючи з цією метою державні церемоніали.

У 1839 році у зв'язку з 20-річчям королеви Вікторії Лондон відвідав цесаревич Олександр, який дуже сподобався королеві. На балу вона віддала перший і останній танець великому князю. Дружині прем'єр-міністра Вікторія зізналася, що цесаревич їй надзвичайно сподобався, що «вони стали друзями» і що «справи йдуть добре». (Попов, 1993: 93)

Можна сказати, що син проклав батькові – імператору Миколі I – дорогу в Лондон. Російський монарх прибув до Англії в кінці травня 1847 року.

У Лондоні Микола Павлович цікавився музеями, технічними досягненнями країни, відвідав будівництво нової будівлі парламенту, архітектор якого Чарльз Беррі подарував йому креслення. Беррі обрали членом Академії мистецтв Росії, а Англію включили до списку країн, у яких проходили стажування найкращі учні Академії, серед них і Микола Бенуа.

У 1894 році у Віндзорському палаці онук Миколи I цесаревич Микола Олександрович зустрів онуку королеви Вікторії принцесу Великого герцогства Гессенського Алісу-Вікторію-Олену-Лауру-Беатрису. Принцеса Аліса до заміжжя була в Росії всього один раз, вона гостювала кілька тижнів у своєї сестри, дружини великого князя Сергія Олександровича, великої княгині Єлизавети Федорівни. Свідоме життя майбутньої імператриці Російської імперії почалося у Віндзорі, там само почалося її кохання. Не випадково Англія грала таку велику роль у житті імператора Миколи II та імператриці Олександрі Федорівни.

За 4 роки до описуваних подій у 1890 році спадкоємець – цесаревич Микола Олександрович – закінчив свою освіту «остаточно і назавжди», як він висловився у щоденнику. До програми навчання майбутнього імператора входили численні подорожі по Росії, які цесаревич здійснював разом із батьком. Як завершення своєї освіти Микола II здійснив навколосвітню подорож. За 9 місяців він проїхав Австрію, Трієст, Грецію, Єгипет, Індію, Китай, Японію, а далі «сухим шляхом» через весь Сибір. В Японії в Оцу на спадкоємця було скоєно замах, який на певний час перервав подорож.

Зустрічі з іноземними монархами були важливою складовою зовнішньополітичної діяльності Миколи II.

Найбільше зустрічей у імператора було з Вільгельмом II: у Ревелі в серпні 1902 року; у Біорке в липні 1905 року; у Балтійському порту Лібаві в липні 1911 року.

10 липня 1905 року побачення російського й німецького імператорів відбулося на яхті «Полярна зірка» біля острова Равіц.

Наступного дня Микола II пише у своєму щоденнику: «Проспав підйом прапора і встав о 9 ¼ [...], о 10 год. прибув Вільгельм до кави. Поговорили до 12 год. і втрюх з Мішею вирушили на німецький крейсер «Берлін». Оглянули його, показали артилерійські навчання. Завіз Вільгельма до нього і повернувся на «Полярний» [...]. О 2 годині у нас був великий сніданок. Слухали музику Гвардійського екіпажу і розмовляли весь час стоячи до 4 ½. Попрощався з Вільгельмом із великою сердечністю...»

У травні 1913 року імператор Микола Олександрович був на весіллі дочки Вільгельма принцеси Вікторії-Луїзи та герцога Ернеста Августа Брауншвейзького. На весіллі не був запрошений Франц-Йосиф, оскільки Миколі I неприємно було б із ним зустрітись. За відгуками сучасників, імператор Вільгельм II прийняв імператора Миколу II «з особливою шанобливою урочистістю» (Спанчин, 1996: 245).

Навесні 1914 року імператорська сім'я, як і в попередні роки, поїхала до Криму. В кінці травня при дворі почали говорити про майбутні заручини великої княжни Ольги Миколаївни з принцом Карлом Румунським. Остаточне рішення мало бути прийняте під час поїздки імператорської сім'ї в Румунію.

14 червня імператорська яхта «Штандарт» підійшла до Констанці – великого румунського порту на Чорному морі. Усі судна на рейді були розцвічені прапорами, на набережній біля пристані рота піхоти з прапором і музикою віддавала військовій почесті під звуку артилерійського салюту.

Імператорську сім'ю зустрічали король Карл, королева Єлизавета, принци та принцеси королівського дому. Після цього всі відбули до собору на молебень. О першій годині дня, поки голова ради міністрів пригощав осіб свити, обидві царствені сім'ї зібралися за сніданком.

У середині дня відбувся матч-відповідь – прийом (чай) на яхті «Штандарт», а потім великий військовий парад.

Увечері, на парадному обіді, імператор сидів у центрі довгого столу, за яким були присутні 84 запрошені особи. Праворуч від нього перебувала королева Єлизавета, зліва – принцеса Марія (майбутня королева Румунії). Імператриця сиділа навпроти між королем Карлом і принцом Фердинандом (майбутнім королем Румунії).

Наприкінці обіду король встав, щоб привітати Миколу II. Після промови російського Імператора обід тривав недовго, і після його закінчення гості перейшли до іншого залу, де вінценосці розмовляли з деякими із присутніх. Того ж вечора «Штандарт» знявся з якоря й попрямував до Одеси. Наступного дня стало відомо, що пропозиція про сватання відкладена на невизначений час.

Щодо візиту представників королівських династій Європи, то вони прибували в Російську імперію на державні та військові церемоніали, а також на особисте запрошення членів імператорської родини. На їхню честь влаштовувалися військові паради, давалися бали і прийоми.

Російська протокольна практика в цьому аспекті мало відрізнялася від європейської, так, у 1889 році в період перебування Олександра II в Берліні російського імператора зустрічали всі війська берлінського гарнізону, які потім пройшли церемоніальним маршем повз російське посольство. Російський і німецький імператори спостерігали за ходом, стоячи на вулиці.

«О ½ 3 приймаю кн. Бісмарка, який навмисне приїхав сюди зустріти мене і був навіть на станції, чого він не робить ні для Імператора Австрійського, ні для короля Іспанського», – писав імператриці Марії Федорівні Олександр III (Кудріна, 2001: 44).

Улітку 1891 року в Кронштадт прибула французька ескадра під прапором адмірала Жерве. Гофмаршал Князь В. С. Оболенський доповів Імператору про обід на честь моряків у Великому Петергофському палаці і запитав: «Государ проголосить тільки тост на честь ескадри чи скаже промову?», Олександр III відповів, що буде тост за Францію, за адмірала ескадри, на що Оболенський доповів, що в таких випадках з етикету слід грати гімн, а це «Марсельєза». Але ж це їхній гімн, значить, його слід грати. «Але, Ваша Величносте, це

Марсельеза...». «Ах, Князю, ви, здається, хочете, щоб я написав новий гімн для французів; ні вже, грайте той, який є». (Спанчин, 1996: 196)

Свята на честь французької ескадри пройшли з великим піднесенням і залишили помітний слід у пам'яті росіян і французів.

Перед відправкою російської ескадри в Тулон, коли визначали кандидатів для її командування, Олександр III наказав позначити в списку навпроти прізвища кожного, наскільки він володіє французькою мовою. До списку внесли три визначення: адмірала, що цілком володіють французькою мовою, володіють достатньою мірою і не надто володіють.

«У шкалі останнього розряду був адмірал Авелан, але Государ вибрав його як видатного флотоводця, а з приводу французької мови він зауважив, що в таких випадках краще менше говорити, щоб не захопитися. Вибір Государя виявився дуже вдалим, і Авелан користувався великою популярністю у Франції під час перебування нашої ескадри там», – згадував генерал від інфантерії М. А. Спанчин (Спанчин, 1996, 243).

Росія і Франція склали угоду після відвідин французькою ескадрою адмірала Жерве Кронштадта в 1891 році і відповідного відвідування російською ескадрою адмірала Авелана Тулона в 1893 році. 20 вересня 1894 року Олександр III помер, тому президент Французької республіки і російський Імператор не змогли обмінятися візитами. На момент вступу на престол Миколи II президентом Франції був Фелікс Фор, який прийняв верховну владу раніше за Миколу Олександровича, і тому російський імператор повинен був першим вирушити до Парижу.

Вищий світ Петербурга був обурений тим, що самодержець перший зробить візит республіканському президенту, крім цього, всі «германофільствующі» при дворі були проти союзу з Францією. Після коронації Микола II наносить візити Францу-Йосифу та Вільгельму II, які, своєю чергою наносять візити в 1897 році. Слідом за Вільгельмом II до Петербургу прибув президент Франції, чий приїзд мав велике значення.

Після закінчення великого огляду в Красному Селі відбувся Найвищий сніданок у наметі, під час якого був проголошений франко-російський союз.

Імператор Російської імперії сидів за столом навпроти президента Французької республіки. Біля кожного лежало художньо виконане меню роботи художника Соломко. У кінці сніданку Микола II встав, узяв меню й виголосив промову про відносини Франції та Росії, яку закінчив проголошенням Союзу.

Присутні помітили, що Микола II звертався до Фора, іноді дивився на меню, на яке було покладено текст промови, узгоджений із французькою стороною. Слід зазначити, що згідно з протоколом у подібних випадках було прийнято читати промову.

Після виступу Миколи II прозвучала «Марсельеза», а після промови у відповідь – гімн Російської імперії. Франко-російський союз, проголошений на сніданку в Красному Селі, проіснував до Брестського миру 1918 року.

27 березня 1908 року в Царське село приїхав князь Микола Чорногорський. Микола II зустрів його на вокзалі царської колії. Крім Великих Князів Миколи Миколайовича та Гаврила Костянтиновича, нікого з членів вінценосної сім'ї на вокзалі не було. Зустрівши князя Чорногорського, імператор поїхав з ним у кареті.

У липні 1914 року в Петербург прибув президент Французької Республіки Раймонд Пуанкаре. Микола II виїхав йому назустріч у Кронштадт.

Урочиста зустріч президента Франції з членами імператорської сім'ї відбулася на пристані в Петергофі. Великі князі вишикувалися по старшинству. Великий князь Кирило Володимирович як старший за престолонаслідуванням стояв на правому фланзі. Імператор і великі князі, нагороджені орденом Почесного Легіону, були при ордени, а президент – в Андріївській стрічці. Увечері в Петровському залі великого Петергофського палацу відбувся обід на честь президента, на якому імператор і президент обмінялися промовами. Великий князь Гаврило Костянтинович згадував про цей прийом: «Государ говорив, як завжди, дуже просто і з великою гідністю. Перед ним на столі лежав папір з написаною на ньому промовою, але важко було визначити, читав його государ чи говорив напам'ять, Пуанкаре говорив як досвідчений оратор: з пафосом і дуже добре». (Великий князь, 2001: 211)

Після обіду запрошені вийшли на відкритий балкон, який виходив у сад, де імператор і президент розмовляли з присутніми.

Напередодні великого щорічного параду в Красному Селі, на якому в 1914 році був присутній Пуанкаре, відбувся «найвищий об'їзд військ» у Красному Селі. Президент Франції перебував в одному екіпажі з імператрицею Олександрою Федорівною. Після закінчення церемонії великий князь Микола Миколайович дав «великий обід» на честь Пуанкаре. (Великий князь, 2001: 211)

За відгуками присутніх на цьому обіді, страви, що подавалися до столу, вирізнялися витонченим смаком, що було й не дивно: Микола Миколайович особисто стежив за своєю кухнею і тримав

хороших кухарів. Після обіду всі вирушили на спектакль до Красносельського театру. Візит президента Франції проходив на тлі «заворушень на заводах», для приборкання яких були надіслані деякі з гвардійських частин.

Слід зазначити, що це був не перший приїзд Пуанкаре до Петербургу. Ще коли він був головою Ради міністрів, він приїжджав до столиці разом з генералом Жоффром у 1913 році. Генерала возили по маневрах і оглядах, а дружина його гостювала в цей час у маєтку Миколи Миколайовича під Петербургом. Великий князь показував генералу в присутності імператора навчання всієї кавалерії, яка перебувала в таборі під Красним Селом.

5 серпня 1913 року імператор приймав у Петергофі парад 8-го Уланського Вознесенського і 3-го Гусарського Єлизаветградського полків. Шефом Гусарського полку була велика княжна Ольга Миколаївна, а Уланського – велика княжна Тетяна Миколаївна (старші дочки Імператора).

Під час церемоніального маршу великі княжни їхали перед своїми полками на місці шефа, тобто перед командиром полку. «Обидві Великі Княжни галопом заїхали до государя, але Ольга Миколаївна зрізала коло. Обидві вони були чарівні і дуже старалися. Я думаю, що керівник держави сильно хвилювався, оскільки бачив своїх дочок уперше і, на жаль, востаннє в строю», – згадував великий князь Гаврило Костянтинович. (Великий князь, 2001: 177)

У жовтні 1917 року в результаті державного перевороту був перерваний природний хід розвитку російської державної церемоніальної культури. Церемоніали влади вступили в боротьбу за владу.

Висновки. У XIX столітті було покладено початок сучасної президентської дипломатії, тобто рішення міжнародних проблем у ході закордонних візитів глав держав. У цьому процесі особливо важливого значення набувають дипломатичні церемоніали, у яких мистецтво є одним з комунікативних чинників, що свідчать про моральні, культурні й політичні цінності панівної еліти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Великий князь Гавриил Константинович. Воспоминания. Москва, 2001. С. 211, 177.
2. Дневник Императора Николая II, 1890–1906. Москва, 1991. С. 224.
3. Епанчин Н. А. На службе трех императоров. Москва, 1996. С. 196, 243, 245.
4. Захарова О. Ю. Как в СССР принимали высоких гостей. Москва, 2018. С. 496.
5. Кудрина Ю. В. Императрица Мария Федоровна (1847–1928). Дневники. Письма. Воспоминания. Москва, 2001. С. 44.
6. Попов В. И. Жизнь в Букингемском дворце. М., 1993. С. 93, 94.

REFERENCES

1. Velikiy knyaz Gavriil Konstantinovich. Vospominaniya [Memories]. 2001. Moscow. pp. 211, 177. [in Russian].
2. Dnevnik Imperatora Nikolaya II, 1890–1906 [Diary of Emperor Nicholas II, 1890–1906]. 1991. Moscow. p. 224. [in Russian].
3. Epanchin, N. A. Na sluzhbe treh imperatorov [In the service of three emperors]. 1996. Moscow. pp. 196, 243, 245. [in Russian].
4. Zaharova, O. Yu. Kak v SSSR prinimali vysokih gostey [How the most important guests were receive in the USSR]. 2018. Moscow. p. 496. [in Russian].
5. Kudrina, Yu. V. Imperatritsa Mariya Fedorovna (1847–1928). Dnevniki. Pisma. Vospominaniya [Empress Maria Feodorovna (1847–1928). Diaries. Letters. Memories]. 2001. Moscow. p. 44. [in Russian].
6. Popov, V. I. Zhizn v Bukingemskom dvortse [Life in the Buckingham Palace]. 1993. Moscow. pp. 93, 94. [in Russian].